Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
ISSN No. 2456-1665

प्राचीन व आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. विजेंद्र श्रीकृष्ण पुराणिक
सहायक प्राध्यापक,
आर. सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
शिरपूर, जि. धुळे

सारांश-

या संशोधन प्रबंधात प्राचीन भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टे व आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टे यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. शिक्षण हा समाजाचा आरसा असतो, आणि कालानुरूप त्याची उद्दिष्टेही बदलत जातात. या अभ्यासामध्ये प्राचीन काळातील शिक्षण मोक्षप्राप्ती, आत्मज्ञान, नैतिकता, अध्यात्मिक उन्नती या आत्मिक घटकांवर आधारित असल्याचे दिसून आले; तर आधुनिक शिक्षण लोकशाही मूल्ये, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, रोजगाराभिमुखता, आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या व्यावहारिक व सामाजिक घटकांवर केंद्रित आहे.प्राचीन काळात गुरुकुल पद्धती, शिस्त, योग, आणि संस्कृतीचे जतन यावर भर होता, तर आधुनिक काळात संविधानिक मूल्ये, तंत्रज्ञान, समावेशी शिक्षण, आणि जागतिक स्पर्धा यांची मागणी आहे. दोन्ही युगांमध्ये नैतिकतेचे महत्त्व आहे, परंतु त्यांच्या पद्धती आणि मूल्यस्त्रोत वेगळे आहेत.या तुलनात्मक विश्लेषणातून असे दिसून आले की, आजच्या शैक्षणिक धोरणांत प्राचीन मूल्यांची प्रेरणा आणि आधुनिक गरजांची पूर्तता यांचा समतोल साधण्याची गरज आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे अशा संतुलित दृष्टीकोनाचे उदाहरण ठरते. या अभ्यासाचा उद्देश शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा कालानुसार झालेला परिवर्तन व विकास समजून घेणे, आणि त्याचा आजच्या शैक्षणिक धोरणांवर काय परिणाम होतो आहे हे स्पष्ट करणे हा आहे.

प्रस्तावना-

भारत हा प्राचीन परंपरेचा व समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचा देश आहे. शिक्षण क्षेत्रात भारताने जगाला दिशा दाखविली आहे. तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी अशा विद्यापीठांनी प्राचीन काळात ज्ञानाचा प्रसार केला. त्या काळी शिक्षण हे धर्म, संस्कृती, नैतिकता व अध्यात्म यांवर आधारित होते. आधुनिक भारतात मात्र विज्ञान, तंत्रज्ञान, उद्योग, व्यावसायिक कौशल्ये व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने शिक्षणाची उद्दिष्टे बदलली आहेत. या दोन्ही काळातील उद्दिष्टांचा तुलनात्मक अभ्यास करून शिक्षणाच्या विकासाची

दिशा लक्षात घेणे हा या संशोधनाचा प्रमुख हेतू आहे. भारत हा एक महान सांस्कृतिक व वैचारिक वारशाचा देश आहे, ज्याने प्राचीन काळापासूनच शिक्षणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. जगभरातील अनेक विद्यार्थी आणि विद्वान ज्ञानार्जनासाठी भारताकडे वळत असत. प्राचीन भारतात तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी अशा महान विद्यापीठांनी केवळ भारतातील नव्हे तर संपूर्ण आशियातील ज्ञानप्रसाराला चालना दिली. या काळात शिक्षणाचा मुख्य आधार धर्म, संस्कृती, नैतिकता, अध्यात्म आणि जीवनमूल्ये होते. शिक्षणाचा हेतू केवळ शास्त्रीय ज्ञान मिळविणे नव्हे, तर व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास करणे, सामाजिक कर्तव्यांची जाणीव वाढविणे आणि जीवनात शाश्वत मूल्यांची समज निर्माण करणे हा होता. प्राचीन भारतीय समाजात शिक्षणाला अत्यंत पवित्र आणि उच्च दर्जाचा मान दिला जात असे. पण काळाच्या ओघात समाजाच्या गरजा, तंत्रज्ञानातील प्रगती, औद्योगिकीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने आधुनिक भारतात शिक्षणाचे उद्दिष्ट पूर्णपणे बदलले आहे.

आज शिक्षणाचा मुख्य उद्दिष्ट केवळ परंपरेतून ज्ञान प्राप्त करणे नव्हे तर व्यावसायिक कौशल्ये, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, तंत्रज्ञानाचा वापर, नवकल्पना, सामाजिक आणि जागतिक समज यांचाही समावेश होतो. आधुनिक शिक्षण अधिक व्यावहारिक, परिणामकारक आणि स्पर्धात्मक बनले आहे, ज्यामुळे विद्यार्थी केवळ शैक्षणिक ज्ञानातच नव्हे तर जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये देखील प्राप्त करू शकतील. या दोन्ही काळातील शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा सखोल आणि तुलनात्मक अभ्यास केल्यास शिक्षणाच्या प्रवाहातील बदल, सातत्य आणि त्यामागील सामाजिक-सांस्कृतिक कारणे अधिक चांगल्या प्रकारे समजून येतील. तसेच या अभ्यासातून भविष्यातील शिक्षण धोरणे अधिक सुसंगत आणि उपयुक्त बनविण्यास मदत होईल. त्यामुळे प्राचीन आणि आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमध्ये केलेला तुलनात्मक अभ्यास केवळ शैक्षणिक दृष्टिकोनातूनच नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

समस्या विधान- प्राचीन भारतीय समाजाच्या शिक्षणाच्या उद्दिष्टे व आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टे यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन उद्दिष्टे (Objectives)

१. प्राचीन भारतीय समाजातील शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.
२. आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा आढावा घेणे.
३. प्राचीन व आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमधील साम्य व फरक शोधणे.
४. प्राचीन भारतीय समाजाच्या शिक्षणाच्या उद्दिष्टे व आधुनिक भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टे यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती (Methodology)

- संशोधनाचा प्रकार: गुणात्मक व तुलनात्मक (Qualitative & Comparative).
- माहितीचे स्रोत: प्राचीन साहित्य (वेद, उपनिषद, धर्मसूत्रे), ऐतिहासिक दस्तऐवज, नालंदा-तक्षशिला संदर्भ, तसेच आधुनिक शैक्षणिक धोरणे (राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६, २०२० इ.).
- विश्लेषण पद्धत : तुलनात्मक व आशय विश्लेषण (Comparative Analysis).

प्राचीन भारतीय शिक्षणाची उद्दिष्टे

1. **धार्मिक व आध्यात्मिक विकास-** प्राचीन भारतीय शिक्षणाचा मुख्य उद्देश मोक्षप्राप्ती व आत्मज्ञानाचा विकास होता. विद्यार्थ्यांना धर्माच्या आचारसंहितांचे पालन करणे आणि अध्यात्माच्या गूढ तत्त्वांना समजून घेणे शिकवले जात असे. जीवनाचा खरा अर्थ आणि मानवाच्या अस्तित्वाचा शोध घेणे हा शिक्षणाचा सर्वोच्च हेतू मानला जात असे. अध्यात्मिक साधना व ध्यानाच्या माध्यमातून मनाची शांती व आत्मा ओळखण्याकडे विशेष भर दिला जात असे. शिक्षणाचा मुख्य हेतू होता मोक्षप्राप्ती आणि आत्मज्ञान. उदाहरणार्थ, वेद आणि उपनिषदांमध्ये आत्म्याचे स्वरूप आणि ब्रह्माचे ज्ञान शिकवले जात असे. महाभारतात श्रीकृष्णाने अर्जुनाला अध्यात्मिक उपदेश दिले (गीता), ज्यातून धर्माचरण आणि आत्मज्ञान यांचे महत्त्व स्पष्ट होते.
2. **नैतिक मूल्यांचा विकास-** शिक्षणातून सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, गुरूभक्ती यांसारख्या नैतिक मूल्यांचा अंगीकार करायला शिकवले जायचे. या मूल्यांनी व्यक्तीचा चरित्रनिर्मिती व्हावी व तो समाजात सदाचाराचा संदेश देणारा बने. गुरूच्या प्रति आदर व श्रद्धा या शिकवणींमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आदरभाव, संयम, व शिस्त यांचा विकास होतो, जे त्यांच्या संपूर्ण जीवनाला दिशा देतात. सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, गुरूभक्ती या मूल्यांचा विद्यार्थ्यांना अंगीकार करायला शिकवले जात असे. उदाहरणार्थ, महात्मा गांधींनी अहिंसेचा आदर्श प्रस्थापित केला, ज्याचा मूळ पाया प्राचीन भारतीय शिक्षणातील नैतिक मूल्ये होती. गुरूची सेवा व भक्ती या शिकवणी ऋग्वेदापासून आदर्श स्वरूपात मांडल्या आहेत.
3. **समाजसेवा व कर्तव्यनिष्ठा-** वर्णाश्रमधर्मानुसार प्रत्येकाने आपले सामाजिक कर्तव्य पाळण्यावर भर देण्यात आला. शिक्षणाचा उद्देश फक्त वैयक्तिक प्रगती नसून समाजाच्या कल्याणासाठी देखील योगदान देणे हा होता. विद्यार्थी समाजसेवेत सक्रिय होऊन, नैतिक आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या जाणून घेऊन, समाजाच्या विकासासाठी कार्यरत होणे अपेक्षित होते. वर्णाश्रमधर्मानुसार प्रत्येकाने समाजातील आपले

कर्तव्य पार पाडावे, हे शिकवले जात असे. उदाहरणार्थ, चरकसंहिता मध्ये आयुर्वेदज्ञांनी समाजसेवेचे महत्त्व सांगितले आहे. तसेच, रामायणात रामाने राजा म्हणून आपल्या प्रजा आणि धर्माची सेवा केली.

4. **व्यक्तिमत्त्व विकास-** शिक्षणामुळे मनःशांती, चरित्रनिर्मिती आणि मानसिक शिस्त यांचा विकास होण्यावर भर दिला जात असे. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण महत्त्वाचे होते, ज्यामुळे तो मानसिकदृष्ट्या सशक्त, सद्गुणी आणि संतुलित व्यक्तिमत्त्वाचा धारक बने. जीवनातील अडचणींना सामोरे जाण्यासाठी मानसिक ताकद निर्माण करणे हे शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. शिक्षणामुळे मानसिक शिस्त आणि चरित्रनिर्मिती घडवून आणली जात असे. उदाहरणार्थ, पंचतंत्रातील कथांमध्ये नैतिक मूल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यांचे उत्तम मार्गदर्शन आहे, ज्यातून विद्यार्थ्यांना जीवनशैली सुधारण्याचे धडे दिले जात.
5. **व्यावसायिक उद्दिष्टे-** वेद, शास्त्र, तंत्र, धनुर्विद्या, आयुर्वेद अशा विविध क्षेत्रांमध्ये कौशल्ये प्राप्त करण्यावर भर दिला गेला. शिक्षणामुळे केवळ सैद्धांतिक ज्ञानच नव्हे तर व्यवहारिक व व्यावसायिक कौशल्यांचा विकासही व्हावा, जेणेकरून विद्यार्थी समाजातील विविध कार्यक्षेत्रात यशस्वी होऊ शकतील. वेदाध्ययनाबरोबरच धनुर्विद्या, आयुर्वेद, ज्योतिषशास्त्र यांचा अभ्यासही महत्वाचा होता. उदाहरणार्थ, तक्षशिलामध्ये वैद्य, शल्य चिकित्सक, धनुर्धर यांसाठी विशेष प्रशिक्षण दिले जात असे, जे समाजात व्यावसायिक कौशल्यांच्या विकासाचे मूळ होते.
6. **शारीरिक व सांस्कृतिक उद्दिष्टे-** योगाभ्यास, व्यायाम, संगीत, नृत्य, कला या क्षेत्रांमध्ये प्रावीण्य प्राप्त करून शरीर व मन यांचे संतुलन साधणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे अंग होते. विद्यार्थ्यांना शारीरिक क्षमतेसह सांस्कृतिक संस्कार देऊन, जीवनात सौंदर्य, समरसता आणि सृजनशीलता वाढविण्यावर भर देण्यात आला. योग, ध्यान, संगीत, नृत्य आणि कला यांचा समावेश होऊन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आणि सांस्कृतिक विकासाकडे लक्ष दिले जात असे. उदाहरणार्थ, महर्षि पतंजलींनी योगसूत्रे लिहून योगाभ्यासाचा विज्ञानात्मक आधार दिला, ज्यामुळे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य टिकवले जाते. तसेच, नाट्यशास्त्रामध्ये नृत्य आणि नाटकाच्या कला शिकवण्यात आल्या.

आधुनिक भारतीय शिक्षणाची उद्दिष्टे

1. **लोकशाही व राष्ट्रनिर्मिती-** आधुनिक शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे संविधानिक मूल्यांचा प्रसार करणे आणि नागरिकांमध्ये लोकशाहीची जाणीव जागवणे. शिक्षणातून समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा विकास केला जातो. यामुळे विद्यार्थी केवळ आपले अधिकार

जाणून घेत नाहीत तर समाजात सक्रियपणे सहभागी होतात, लोकशाही व्यवस्थेचे रक्षण करतात. उदाहरणार्थ, नागरिकशास्त्र विषयामध्ये भारताचा संविधान, मानवी हक्क, व मतदान प्रक्रियेची माहिती दिली जाते, ज्यामुळे विद्यार्थी सामाजिक प्रश्नांबाबत जागरूक होतात आणि देशाच्या विकासात भाग घेतात.

2. **वैज्ञानिक दृष्टिकोन व तंत्रज्ञान कौशल्य-** विज्ञान व तंत्रज्ञान यांचा अभ्यास आधुनिक शिक्षणाचा केंद्रबिंदू आहे. यामुळे विद्यार्थी विचार करण्याच्या वैज्ञानिक पद्धतीला प्रोत्साहन देतात, तसेच नवोन्मेष आणि संशोधनाचा भाग होतात. उदाहरणार्थ, शाळांमध्ये विज्ञान प्रयोगशाळा, संगणक विज्ञान, आणि रोबोटिक्स यासारख्या विषयांचा समावेश केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना विज्ञानातील तज्ञ बनण्याची संधी मिळते. याशिवाय, डिजिटल इंडिया, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स, आणि बिग डेटा यांसारख्या क्षेत्रांमध्येही कौशल्य विकसित करण्यावर भर दिला जातो.
3. **व्यावसायिक व रोजगाराभिमुख शिक्षण-** आधुनिक शिक्षणाने उद्योगक्षेत्रातील कौशल्यांचा विकास करण्यावर विशेष भर दिला आहे. विद्यार्थ्यांना व्यवसाय, व्यवस्थापन, तंत्रज्ञान, व इतर व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये प्रावीण्य प्राप्त करून रोजगारासाठी सज्ज करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, अनेक शैक्षणिक संस्था औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (ITI), व्यावसायिक महाविद्यालये, व व्यवस्थापन शिक्षण संस्था चालवतात, जिथे विद्यार्थ्यांना थेट व्यावसायिक ज्ञान आणि कौशल्ये शिकवली जातात. यामुळे रोजगार मिळविण्याची शक्यता वाढते आणि आर्थिक स्वावलंबन साधता येते.
4. **सामाजिक न्याय व समावेशकता-** शिक्षण हे सामाजिक समावेशाचा आणि न्यायाचा माध्यम आहे. अनुसूचित जाती, जमाती, महिला, व इतर दुर्बल घटकांसाठी समान शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे आधुनिक शिक्षणाचा मुख्य उद्देश आहे. उदाहरणार्थ, भारतात आरक्षण व्यवस्था, बालशिक्षण मोहिमा, आणि महिला सक्षमीकरण योजना यामुळे शिक्षणाचा प्रसार सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचविला जात आहे. यामुळे सामाजिक विषमता कमी होते आणि प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळतात.
5. **जागतिकीकरण व स्पर्धात्मकता-** जागतिकीकरणामुळे शिक्षणाचे स्वरूपही जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक आणि बहुभाषिक बनले आहे. विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तंत्रज्ञान, भाषा, आणि व्यवसाय कौशल्ये आत्मसात करायची गरज आहे. उदाहरणार्थ, इंग्रजी भाषा शिक्षणावर भर दिला जातो कारण ती जागतिक व्यापारी व शैक्षणिक भाषा आहे. तसेच, अनेक महाविद्यालये आंतरराष्ट्रीय प्रमाणपत्रे देतात, ज्यामुळे विद्यार्थी विदेशात उच्च शिक्षण व नोकरीच्या संधी शोधू शकतात.

6. **जीवनकौशल्ये व व्यक्तिमत्त्व विकास-** आजच्या काळात फक्त अकादमिक ज्ञान पुरेसे नाही, तर संवादकौशल्य, समस्या सोडविणे, नेतृत्वगुण, वेळ व्यवस्थापन, आणि सर्जनशीलता यासारखी जीवनकौशल्ये शिकवणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. उदाहरणार्थ, शाळांमध्ये डिबेट, नाट्य, क्रीडा स्पर्धा, आणि समूह चर्चांचा आयोजन करून विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वास आणि सामाजिक कौशल्यांचा विकास केला जातो. यामुळे विद्यार्थी व्यक्तिमत्त्वपूर्ण, संपूर्ण आणि समाजोपयोगी नागरिक बनतात.

प्राचीन व भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमधील साम्य

- **व्यक्तिमत्त्व विकास-** दोन्ही काळातील शिक्षणाचा मुख्य हेतू व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासावर भर देणे आहे. प्राचीन काळात मन:शांती, चरित्रनिर्मिती, मानसिक शिस्त यावर भर दिला जात असे, तर आधुनिक काळात जीवनकौशल्ये, संवादकौशल्य, आणि सर्जनशीलता यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.
- **समाजसेवा व सामाजिक जबाबदारी-** प्राचीन काळात वर्णाश्रमधर्मानुसार समाजसेवेवर भर देण्यात आला, तर आधुनिक शिक्षणात सामाजिक न्याय, समावेशकता आणि दुर्बल घटकांसाठी समान संधी या मूल्यांना महत्त्व दिले जाते.
- **व्यावसायिक कौशल्ये-** प्राचीन काळात वेद, धनुर्विद्या, आयुर्वेद यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये कौशल्ये विकसित करण्यावर भर होता; आधुनिक काळात उद्योग, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन अशा क्षेत्रांमध्ये कौशल्ये वाढविण्यावर भर आहे.
- **धार्मिक/नैतिक मूल्ये व संस्कार-** प्राचीन शिक्षण धार्मिक व नैतिक मूल्ये वाढविण्यावर केंद्रित होते; आधुनिक शिक्षणातही सामाजिक नैतिकता, संविधानिक मूल्ये आणि बंधुत्व यांना महत्त्व आहे.

प्राचीन व भारतीय शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमधील साम्य

आयाम	प्राचीन भारतीय शिक्षण	आधुनिक भारतीय शिक्षण
उद्दिष्टांचे स्वरूप	आध्यात्मिक, धार्मिक, नैतिक व सांस्कृतिक विकासावर भर	वैज्ञानिक, तंत्रज्ञान, रोजगाराभिमुख, आणि जागतिक स्पर्धेवर भर
शिक्षणाचा केंद्रबिंदू	मोक्षप्राप्ती, आत्मज्ञान, धर्म आणि संस्कृती	वैज्ञानिक दृष्टिकोन, व्यावसायिक कौशल्य, लोकशाही आणि सामाजिक न्याय
सामाजिक दृष्टिकोन	वर्णाश्रमधर्मानुसार कर्तव्य व सामाजिक भूमिका	सामाजिक समावेश, न्याय आणि दुर्बल घटकांना प्राधान्य
तंत्रज्ञान व नवोन्मेष	तंत्रज्ञानाच्या प्राचीन शास्त्रांचा अभ्यास (धनुर्विद्या, आयुर्वेद)	आधुनिक विज्ञान, संगणक, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स व नवोन्मेषावर भर
शिक्षणाची व्याप्ती	स्थानिक, धार्मिक व सांस्कृतिक मर्यादित	जागतिक स्तरावर विस्तृत, बहुभाषिक, आणि बहुविषयक
शिक्षणाची पद्धत	गुरुशिष्य परंपरा, मौखिक व अनुभवजन्य	शाळा, महाविद्यालये, तंत्रज्ञान आधारित व औपचारिक प्रणाली

तुलनात्मक विश्लेषण

1. **शिक्षणाचा मुख्य हेतू-** प्राचीन भारतात शिक्षणाचा अंतिम उद्देश मोक्षप्राप्ती, आत्मज्ञान आणि अध्यात्मिक उन्नती होता. शिक्षण हे केवळ ज्ञानप्राप्तीसाठी नव्हते, तर जीवनाचा खरा अर्थ समजून घेण्यासाठी होते. वेद, उपनिषद, गीता यांमधून ब्रह्मज्ञान, आत्मज्ञान व धर्माचरण शिकवले जात असे. आधुनिक भारतात, शिक्षणाचा उद्देश सामाजिक, आर्थिक आणि वैज्ञानिक प्रगती आहे. संविधानिक मूल्यांची जोपासना, लोकशाहीची जाणीव, रोजगार मिळविणे आणि जागतिक स्पर्धेसाठी सज्ज होणे हे प्रमुख हेतू मानले जातात.
2. **धार्मिक व नैतिक मूल्ये-** प्राचीन शिक्षण नैतिकतेवर अत्यधिक भर देत असे. सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, गुरूभक्ती, संयम हे मूल्य विद्यार्थ्यांच्या जीवनाचा आधार बनवले जात. शिक्षण हे आध्यात्मिक व नैतिक शुद्धतेचा मार्ग मानला जाई. आधुनिक शिक्षणात, नैतिक मूल्ये ही समाजातील न्याय, समता, बंधुता आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या आधारावर विकसित केली जातात. संविधानिक मूल्ये, मानवी हक्क आणि सामाजिक समावेश यांवर भर असतो.
3. **समाजसेवा व जबाबदारी-** प्राचीन काळात, वर्णाश्रमधर्मानुसार प्रत्येकाने आपल्या सामाजिक कर्तव्यांची पूर्तता करणे अपेक्षित होते. राजा, शिक्षक, वैद्य, शिल्पकार हे सर्व समाजाच्या सेवेकरिता कार्यरत असत. रामायण, महाभारत यामध्ये समाजसेवेचा आदर्श सापडतो. आधुनिक शिक्षणात, सामाजिक न्याय, गरिबांचा सशक्तीकरण, स्त्रियांना समान संधी, अनुसूचित जाती-जमातींच्या उन्नतीसाठी शिक्षण हा हक्क मानला गेला आहे. आरक्षण, मोफत शिक्षण, सामाजिक समावेश यावर भर आहे.
4. **व्यक्तिमत्त्व विकास-** प्राचीन शिक्षणात, व्यक्तिमत्त्व विकासाचा उद्देश मानसिक स्थैर्य, चरित्रनिर्मिती व संयम यावर आधारित होता. ध्यान, योग, गुरुकुलाचे शिस्तबद्ध वातावरण यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अंतर्बाह्य शुद्धता निर्माण केली जात असे. आधुनिक शिक्षणात, संवादकौशल्य, सर्जनशीलता, नेतृत्वगुण, वेळ व्यवस्थापन यांसारख्या जीवनकौशल्यांवर भर दिला जातो. स्पर्धा परीक्षा, समूह चर्चा, कार्यशाळा, सहली इत्यादी मार्गांनी व्यक्तिमत्त्व विकास घडवला जातो.
5. **व्यावसायिक कौशल्य-** प्राचीन काळात, शिक्षणामार्फत वैद्य, शिल्पकार, योद्धा, शिक्षक इत्यादींसाठी विशिष्ट प्रशिक्षण दिले जात असे. तक्षशिला, नालंदा विद्यापीठांमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षण हेच मुख्य उद्दिष्ट होते. आधुनिक शिक्षणात, ITI, Polytechnic, Engineering, Management इत्यादी कोर्सेसद्वारे

उद्योगजगतातील गरजांनुसार विद्यार्थ्यांना तयार केले जाते. डिजिटल कौशल्ये, नवउद्योजकता, व्यवसाय विकास यावर विशेष भर दिला जातो.

6. **शारीरिक व सांस्कृतिक उद्दिष्टे-** प्राचीन शिक्षणात, शारीरिक व सांस्कृतिक उद्दिष्टांचा समतोल होता. योग, क्रीडा, संगीत, नृत्य, कला यांचा अभ्यास सर्वांगीण विकासासाठी केला जात असे. शरीर आणि मन यांचे संतुलन आवश्यक मानले जात होते. आधुनिक शिक्षणात, कला, संगीत, क्रीडा यांचा अभ्यास सहशालेय क्रियाकलापांत होतो. शाळा-कॉलेजमध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रम, मैदानी खेळ यामुळे शारीरिक आणि सामाजिक विकास घडतो.
7. **जागतिक दृष्टिकोन व स्पर्धा-** प्राचीन काळात, शिक्षण प्रामुख्याने स्थानिक व संस्कृतीकेंद्रित होते, परंतु तरीही तक्षशिलेसारख्या विद्यापीठात विदेशातून विद्यार्थी येत असत, यावरून प्राचीन भारताचे जागतिक महत्त्व दिसून येते. आधुनिक काळात, जागतिकीकरणामुळे शिक्षण हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धात्मक झाले आहे. इंग्रजीचे महत्त्व, परदेशी विद्यापीठांशी सहयोग, ग्लोबल स्किल्स यावर लक्ष केंद्रीत आहे.

निष्कर्ष

1. प्राचीन भारतीय शिक्षणात धर्म, अध्यात्म, नैतिकता आणि मोक्षप्राप्ती यांसारख्या आत्मिक व आध्यात्मिक उद्दिष्टांवर भर दिला जात असे. याउलट, आधुनिक शिक्षण हे अधिक व्यावहारिक, तंत्रज्ञानाधारित, आणि जागतिक स्पर्धेसाठी सज्ज असे बनले आहे. आधुनिक शिक्षण रोजगार, लोकशाही मूल्ये आणि आर्थिक विकासाकडे झुकलेले आहे.
2. दोन्ही शिक्षण प्रणाली नैतिकतेवर भर देतात, पण त्यांचे आधारभूत मूल्यस्रोत वेगळे आहेत. प्राचीन शिक्षण नैतिकता गुरू-शिष्य परंपरा आणि धार्मिक ग्रंथांमधून शिकवीत असे, तर आधुनिक शिक्षण संविधानिक मूल्ये, मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यावर आधारित आहे.
3. प्राचीन शिक्षणात वर्णाश्रम धर्मानुसार समाजसेवा महत्त्वाची होती, मात्र ती मर्यादित सामाजिक रचनेमध्ये बंदिस्त होती. आधुनिक शिक्षण हे समावेशक आणि सर्वसामान्यांना संधी देणारे आहे, जसे की आरक्षण, समान शिक्षण हक्क इत्यादी.
4. प्राचीन शिक्षण हे आंतरिक शिस्त, संयम आणि मानसिक स्थैर्य विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित करत असे, तर आधुनिक शिक्षण व्यवसायाभिमुख कौशल्ये, संवादकौशल्य आणि सर्जनशीलता विकसित करत आहे.

5. प्राचीन शिक्षण हे धार्मिक, औषध, युद्धकला आणि अध्यापन यामध्ये कौशल्य विकसीत करत असे, तर आजचे शिक्षण उद्योग, विज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन आणि जागतिक व्यापाराशी जोडलेले आहे.
6. दोन्ही काळांत सांस्कृतिक व शारीरिक विकासाला महत्त्व दिले गेले, परंतु प्राचीन काळात योग, नृत्य, कला ह्या गुरुकुलात अंतर्भूत होत्या, तर आजच्या काळात त्या सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून दिल्या जातात.
7. प्राचीन शिक्षण स्थानिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोन असले तरीही, ज्ञानाच्या निर्यातीद्वारे त्याचा जागतिक प्रभाव होता (उदा. तक्षशिला, नालंदा). आजचे शिक्षण जागतिकीकरणामुळे बहुभाषिक, डिजिटल आणि आंतरराष्ट्रीय संधींशी जुळलेले आहे.

शिफारसी

1. आधुनिक शिक्षणामध्ये प्राचीन भारतीय मूल्ये (नैतिकता, साधना, योग, पर्यावरणपूरक दृष्टिकोन) समाविष्ट करावीत.
2. विद्यार्थ्यांना रोजगाराभिमुखतेबरोबरच चरित्रनिर्मितीचे प्रशिक्षण द्यावे.
3. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये प्राचीन भारतीय शिक्षण परंपरेतील मूल्यांचे अधिक ठळकपणे समावेश व्हावा.

संदर्भ सूची

अळतेकर, अनंत. (१९३५). *प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती.* नागपूर: सुविचार प्रकाशन मंडळ, लिमिटेड.

चतुर्वेदी, संतोष . (२०२२). भारत का प्राचीनतम विश्वविद्यालय तक्षशिला. *अधिगम,* अंक २३, जून २०२२, ISSN 2394-773X

जाधव आणि शेख. (२०१७). प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती. *Electronic International Interdisciplinary Research Journal (EIIRJ)* ISSN 2277-8721 UGC Approved Journal No 48833.

भामरे, दगा. (२०१६). प्राचीन भारतातील शिक्षणपद्धती व विद्यापीठे. *Indian Streams Research Journal* ISSN 2230-7850 Impact Factor: 4.1625(UIF) Volume – 6 Issue - 9 | October - 2016

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६, २०२० — भारत सरकार.

https://bidyapatibedstudy.wordpress.com/tag/aims-of-education-in-vedic-period/

https://old.mu.ac.in/wp-content/uploads/2020/02/FYBA-Education-Marathi-Rev.pdf